

עבודה סוציאלית קהילתית-ביקורתית מודעת-עוני בשירותי הרווחה: שיח, פרקטיקה ואתגרים*

דסי פוסטן-אייזיק^{1,2} ורוני סטריאר^{3,2}

¹ החוג לעבודה סוציאלית, מכללת עמק יזרעאל

² המרכז הבינתחומי לחקר העוני והדרה חברתית, אוניברסיטת חיפה

³ בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה

תקציר

רקע: על רקע הפערים החברתיים-כלכליים המתרחבים ופגיעתה של מגפת הקורונה, מתגברת המודעות לחשיבותן של קהילות בהתמודדות עם עוני. החל משנת 2018 עוסק משרד הרווחה והביטחון החברתי בפיתוח ובהטמעה של מודל לפרקטיקה קהילתית במרכזי עוצמה הפועלים במחלקות לשירותים חברתיים. פרקטיקה קהילתית-ביקורתית זו מציעה ערכים, ידע וכלים המיועדים לסייע בהתמודדות עם שורשי העוני והשלכותיו, מתוך הכרה במתודה הקהילתית כהולמת את אופייה המבני של בעיית העוני.

מטרת המאמר: מטרת המאמר היא להרחיב את ההבנה בנוגע לעבודה סוציאלית קהילתית-ביקורתית עם ועבור קהילות המתמודדות עם עוני. המחקר מתמקד בשיח, בפרקטיקות ובאתגרים ביישום המודל בשירותי הרווחה בישראל.

שיטת המחקר: מחקר מומחים איכותני המתבסס על ראיונות עם 12 מנחים ומנחות בתהליכי הכשרה, הנחיה וליווי של מחלקות לשירותים חברתיים בעבודה עם קהילות בעוני.

ממצאים: למרות המודעות לאופייה המבני של בעיית העוני, השיח הדומיננטי ממוקד בפרט ואינו מתייחס לקהילה כיחידת התערבות ומוקד לשינוי. הפרקטיקות הרווחות מכוונות לסייע ליחידים ומשפחות, וככל שקיימת פרקטיקה קהילתית היא מצומצמת ונמנעת מעיסוק בגורמים המבניים לעוני ובקידום שינוי בקהילה. הסיבות לכך מתמקדות בשלושה תחומים: התחום הארגוני, התחום

* המחברים מבקשים להודות לכל משתתפי/ות המחקר. מודל פרקטיקה קהילתית מודעת-עוני המיושם במרכזי עוצמה פותח במסגרת שיתוף פעולה בין משרד הרווחה והביטחון החברתי, קרן רש"י וג'וינט-אשלים.

המקצועי והתחום המקומי. שלושת התחומים משתלבים ליצירת דינמיקה המצמצמת את יישומה של פרקטיקה קהילתית ביקורתית בהתמודדות עם עוני.

השלכות לפרקטיקה ומדיניות: המחקר מחדד את הצורך בשינוי השיח ובקידום פרקטיקה קהילתית-ביקורתית מודעת-עוני. המאמר דן בהשלכות ובשינויים הנדרשים במדיניות מקומית וארצית בשלושת התחומים שזוהו במחקר.

מילות מפתח: עבודה סוציאלית קהילתית, עוני, פרקטיקה קהילתית-ביקורתית, תאוריות ביקורתיות.

מבוא

שיעורי העוני העולמיים היו במגמת ירידה בשני עשורים האחרונים, ואולם בעקבות מגפת הקורונה כחצי מיליארד אנשים נוספו למעגל העוני. הפגיעה הייתה גדולה במיוחד בקהילות מוחלשות (United Nations, 2021). עם התפרצות המגפה בישראל, אנשים החיים בעוני חוו קשיים מוגברים ונאלצו להתמודד עם עלייה בהוצאות משק הבית לצד ירידה בהכנסות, קשיים נפשיים אישיים וקשיים עם ילדיהם. בעקבות זאת גדלה התלות במחלקות לשירותים חברתיים ובעמותות לסיפוק צרכים בסיסיים, ואנשים רבים נזקקו לא רק לסייע חומרי אלא גם לתמיכה רגשית בעקבות רמות גבוהות של לחץ, חרדה ודיכאון (שמאי ולוין, 2021).

מקצוע העבודה הסוציאלית התפתח בהקשר של בעיית העוני (Pople & Reid, 1999). כפרופסיה המחויבת לצדק חברתי, מיקדה העבודה הסוציאלית את מטרותיה בהקלה על עוני ובסיוע לקהילות המתמודדות עימו (Boone et al., 2018; Stoeffler & Joseph, 2020). לתופעת העוני ביטויים קהילתיים מובהקים. מחקרים מראים כי לקהילת המוצא יש השפעה על הנגישות של אנשים ומשפחות להזדמנויות ועל מגוון תחומי חיים, כגון חינוך, בריאות, מצב כלכלי והשתלבות חברתית. מכאן שיש לקהילה השפעה רבה על הסיכוי של אנשים ומשפחות לחיות בעוני, ועל מידת המוביליות וההכלה החברתית שלהם (Ellen & Turner, 1997; Jencks & Mayer, 1990; Sampson, 2019; Sharkey & Faber, 2014). מציאות החיים של קהילות המתמודדות עם עוני והדרה חברתית משפיעה לא רק על תושביהן, אלא גם על קהילות סמוכות ועל החברה כולה (Madanipour, 2015). לפיכך, שירותי הרווחה נקראים ליצור התערבויות רב-ממדיות המשלבות בין עבודה סוציאלית פרטנית, משפחתית, קהילתית וחברתית על מנת לתת מענה למורכבותה של בעיית העוני בכל הרמות (סטריאר, 2021; קרומר-נבו, 2015).

הרפורמה בשירותי הרווחה הדגישה את הטמעת הגישה הקהילתית בשירותים החברתיים, ואולם היא לא עסקה בסוגיית העוני (לאור ועמיתים, 2014). למרות ההמלצה להדק את שיתופי הפעולה עם העבודה הסוציאלית הקהילתית ולפתח התערבויות רב-ממדיות, היישום נתקל בקושי בשל יחס אמביוולנטי מצד העובדים הסוציאליים הפרטניים לתפיסה הקהילתית ובעיות בגיוס ההנהלות לשינוי (שמיד ומורלי שגיב, 2018). בשנים האחרונות קידמו שירותי הרווחה, ביחד עם חוקרות וחוקרים מהאקדמיה, פיתוח של ידע תאורטי וכלים מעשיים להתערבות רב-ממדית עם ולמען אנשים החיים

בעוני. החל משנת 2015 אימץ המשרד לרווחה וביטחון חברתי פרדיגמה מודעת-עוני, ועקרונותיה יושמו בהצלחה במרכזי עוצמה ובתוכניות מגוונות בשירותים הציבוריים להתערבות ברמת הפרט והמשפחה. עם זאת, התערבויות מודעות-עוני ברמת הקהילה והמדיניות כמעט שלא חדרו עד כה לשירותי הרווחה הציבוריים (קרומר-נבו, 2015; קרומר-נבו ועמיתים, 2019).

בשנת 2018 החל תהליך פיתוח והטמעה של פרקטיקה קהילתית-ביקורתית מודעת-עוני (סטריאר, 2021). על רקע הקושי ביישום פרקטיקה קהילתית בעבודה סוציאלית מודעת-עוני בעבר, ונוכח תהליכי הפיתוח וההטמעה הייעודיים לכך, מטרת המחקר הנוכחי היא להרחיב את ההבנה לגבי עבודה סוציאלית קהילתית-ביקורתית מודעת-עוני. באופן ספציפי, המחקר בוחן את אופני השיח, פרקטיקות ההתערבות והאתגרים במימוש הפרקטיקה במחלקות לשירותים חברתיים.

עוני בקהילות

לתופעת העוני ישנם ביטויים קהילתיים ומרחביים מובהקים. אנשים החיים בעוני נוטים להתקבץ בסביבות מגורים מוחלשות בשל מנגנונים כלכליים, חברתיים, דמוגרפיים ואורבניים המקדמים ריכוז גאוגרפי שלהם במרחב משותף, דבר היוצר שוליות מרובה (Wacquant, 2008, 2016). מכאן שאנשים עניים החיים בקהילות עניות סובלים מדיכוי כפול בשל החשיפה הבלתי מידתית שלהם לחסמים סביבתיים, כלכליים, מוסדיים ופוליטיים (Silver, 2019). הספרות מראה כי מקום המגורים משפיע על הנגישות של פרטים ומשפחות להזדמנויות, ועל ממדים שונים כגון בריאות, חינוך ומצב כלכלי. חוקרים מצאו כי גם כאשר מנטרלים את השפעתם של משתנים נוספים, רקע של מגורים באזורים עניים בילדות ובבגרות משפיע על הסיכוי של התושבים להכלה חברתית (Ellen & Turner, 1997; Jencks & Mayer, 1990). כך למשל, במחקרים שהתחקו אחר ילדים בעיר שיקגו, נמצא שהחיים בשכונות שיש בהן שילוב של עוני, פשיעה והזנחה סביבתית פוגעים ברווחה הגופנית והנפשית של הילדים ומקטינים את סיכויי המוביליות החברתית שלהם (Manduca & Sampson, 2019).

ביטויי העוני משתנים בהתאם למאפיינים המייחדים את הקהילה, כגון מיקום הקהילה ואופי היישוב. הבדלים בין קהילות במרכז לפריפריה או קהילות בעיר לעומת סביבה כפרית, וכן פערים במידת הנגישות למשאבים ושירותים, כגון אזורי תעסוקה, פיתוח כלכלי ושירותי תרבות, יכולים להשפיע על ביטויי העוני בקהילות שונות. קהילות נבדלות זו מזו גם בהקשרים חברתיים המחוללים את העוני, כגון אפליה, שלילת זכויות על רקע דת, מגדר, לאום או גזע, ובקשרים החברתיים בתוך הקהילה ועם סביבתה. למרות הבדלים אלה, המחקר מראה כי עוני משפיע על כלל הקהילות בכך שהוא מעמיק את תלותן בממסד, מחולל קיפוח רב-ממדי, מצמצם את היקף ההשתתפות האזרחית של חברי הקהילה ופוגע ביכולתם לגבש תודעה ביקורתית משותפת (סטריאר, 2021).

פרספקטיבה קהילתית אינה מתמקדת רק בהיבטים הכלכליים של עוני אלא מדגישה היבטים נוספים, כגון הפרדה מרחבית וחברתית של אזורים עניים, תפיסות ומודעות של חברי קהילות עניות, היעדר השתתפות ואי-מימוש כוח פוליטי (MacLeod, 2002; van Kempen, 2002). כבר בתחילת המאה הקודמת פיתחו סוציולוגים מסגרות תאורטיות להסבר תהליכים כגון בידוד והפרדה של שכונות, שינוי והתפתחות מקומית בתוך ערים. מחקרים מצביעים על כך שאנשים החיים בסביבה ענייה, מוזנחת,

מקופחת ומחלשת מפנימים את התנאים הפיזיים הללו כחלק מתפיסת הזהות העצמית שלהם (Park & Burgess, 1925/ 2019; Williams, 2016). המונח "אפקט השכונה" מתייחס לריכוז של בעיות חברתיות ולנראות שלהן באזורים ספציפיים, ונמצא כי הוא משפיע על פרטים וקהילות במגוון ממדים – כגון בריאות, פשיעה וחינוך (Sampson, 2019). בהמשך לכך נטען במחקרים כי הרחקת קבוצות חברתיות מהזדמנויות מקומיות פוגעת לא רק בהן, אלא בחברה כולה. במצב זה, לא רק שהחברה אינה מנצלת את הפוטנציאל הגלום בקבוצות אלה, אלא היא עלולה לבזבז משאבים על ניהול קונפליקטים ושליטה חברתית (Madanipour, 2015).

מאחר שלקהילה יש השפעה מכרעת על הפרט, היא מהווה זירה חשובה ויחידת התייחסות אסטרטגית לצמצום עוני והדרה חברתית. בשונה מהגישה הרווחת המתמקדת באנשים או במשפחות, מחקרים ברמת הקהילה מאפשרים לחוקרים ולקובעי מדיניות להבין את הדינמיקה של מצבי עוני ואת יחסי הגומלין בין גורמים ברמת המקרו והמזו, כגון מגורים, תעסוקה, חינוך, דיור ובריאות (Williams, 2016).

עבודה סוציאלית בקהילות עניות

התפתחותה של העבודה הסוציאלית קשורה קשר אמיץ עם קהילות המתמודדות עם עוני. ג'יין אדמס החלה את דרכה כמארגנת קהילתית-חברתית, והיא ידועה בזכות הקמת בתי ההתיישבות האמריקאיים ששימשו חממה לפיתוח רעיונות חברתיים פרוגרסיביים, כגון זכות הצבעה לנשים, אשר היו הבסיס למקצוע זה. בתי ההתיישבות היו מוסדות קהילתיים שהוקמו בשכונות ושימשו כמרכזים שסייעו להתמודד עם נזקי העוני וההדרה. רובם לא רק העניקו סיוע ליחידים, אלא גם שימשו כמוקדי מחקר לאיסוף מידע ומיפוי קהילתי במטרה לקדם שינוי (Schneiderhan, 2015).

אולם בתחילת שנות העשרים של המאה הקודמת, עם הופעת ה"רשימות השחורות" בארה"ב, עובדים סוציאליים וחוקרים שפעלו לקידום צדק חברתי פוטרו או הושתקו בסדרת "טיהורים" אזרחיים. הדבר הוביל לכך שהעבודה הסוציאלית בכלל, ועבודה סוציאלית קהילתית בפרט, נסוגה ממחויבותה לשינוי חברתי ופנתה לעסוק בתחומים שנחשבו בטוחים יותר. רק בשנות השישים, עם עליית כוחן של התנועה לזכויות האזרח והמחאה נגד מלחמת וייטנאם, חזרה הפרופסיה לערכי היסוד שלה. ההתארגנות הקהילתית בארה"ב הגיעה לשיאה בשנות השישים והשבעים, ובמידה רבה התמקדה במאבק באי-השוויון. עובדים סוציאליים פעלו במרכזים עירוניים לצמצום עבריינות נוער ועוני בקהילות באמצעות קידום תוכניות ניסיוניות ומודלים חדשניים. במקביל תרמו עובדים סוציאליים קהילתיים לקידום חקיקה לשיפור תוכניות בתחום הבריאות, החינוך והביטחון התזונתי (Reisch, 2018).

העבודה הסוציאלית הגיעה לישראל בשנות השלושים של המאה שעברה, עם נשות מקצוע כמו הנרייטה סאלד, שהושפעו גם הן מהערכים והפרקטיקות שפותחו מעבר לים. בישראל התפתחה עבודה סוציאלית קהילתית על רקע ההתמודדות עם קליטת עלייה ושכונות שהתאפיינו בעוני, אפליה והדרה חברתית (סדן, 2009). בשונה ממדינות אחרות, עבודה סוציאלית קהילתית הוטמעה בישראל בתוך השירותים הציבוריים במסגרת השירות לעבודה קהילתית במשרד הרווחה. השורשים הממסדיים של העבודה הסוציאלית הקהילתית בישראל השפיעו על הפעילות להתערבות בעוני. מצד אחד, התפתחות

העבודה הקהילתית בחסות הממסד נתנה לגיטימציה וגיבוי לפעילותם של עובדים סוציאליים ואפשרה התמקצעות בתחום (סדן 2009; Itzhaki-Braun et al., 2022). מצד שני, הפעילות הממסדית הטילה מגבלות על יכולתם של העובדים לרתום את הקהילה לשינויים חברתיים בעלי משמעות פוליטית. המחקר מצביע על כך שהעובדים הסוציאליים הקהילתיים בשירותים הציבוריים מיישמים אסטרטגיות של פיתוח קהילתי, תוך הגבלת מקומם של תושבים החיים בעוני בקבלת החלטות והימנעות מעימות או יצירת לחץ פוליטי לשינוי חברתי (סדן 2009; קרמר, 1971; Levy & Itzhaki-Braun et al., 2022; Freiberg, 2022).

אף על פי כן, בעבר השתמשו עובדים סוציאליים בישראל בפרקטיקה קהילתית-ביקורתית גם למאבק בעוני מתוך שירותי הרווחה הציבוריים. כך לדוגמה, עובדים סוציאליים נטלו חלק בקידום תנועת האוהלים ובהתארגנויות מחאה שצמחו מתוך קהילות עניות בירושלים בשנות השבעים, ורבים פעלו מאחורי הקלעים ואף בקדמת הבמה לתמיכה בתנועות מחאה כגון הפנתרים השחורים, באופן שהשפיע על מדיניות הרווחה (סדן, 2009; קאופמן, 2012). אולם כיום, למרות העדויות המחקריות בדבר מקומה המרכזי של הקהילה בהתמודדות עם עוני, הפרקטיקה הקהילתית נמצאת במאבק מתמיד על מקומה (בלנק-גומל, 2018; סטריאר, 2021).

עבודה עם ולמען אנשים החיים בעוני במחלקות לשירותים חברתיים בישראל

בשנות התשעים החל משרד הרווחה, ביחד עם המוסד לביטוח לאומי ועמותת משוב/מעורבות, בתהליך פיתוח של "מרכזי סיוע", שפעלו לצד המחלקות לשירותים חברתיים. מרכזים אלה התמקדו בסיוע חומרי ובהתערבות טיפולית לטובת אנשים החיים בעוני. עם הצלחת תוכנית הפיילוט הראשונית והתרחבותה לערים נוספות, בשנת 2011 שונה שמם של מרכזי הסיוע ל"מרכזי עוצמה", והם פועלים כיום במרבית המחלקות לשירותים חברתיים בישראל. מרכזי עוצמה הציגו מענה תפיסתי וארגוני חלופי לעבודה עם אנשים בעוני, וקידמו התערבות מתוך גישה רב-ממדית המשלבת התערבות ברמת הפרט, המשפחה והקהילה (אתר עמותת מעורבות²).

בשנת 2016 אימץ משרד הרווחה פרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת-עוני, ובשנת 2018 היא הוטמעה בתוכנית "נושמים לרווחה" המופעלת במרכזי עוצמה - רצף המענים שהמשרד מספק לתמיכה באנשים בעוני (קרומר-נבו, 2015; קרומר-נבו ועמיתים, 2019). אימוץ הפרדיגמה בצורה גורפת במחלקות לשירותים חברתיים היה מהלך פורץ-דרך שיצר תשתית ארגונית להכרה בעוני כתחום מומחיות בעבודה סוציאלית, ואישר מחדש את המחויבות המקצועית של שירותי הרווחה בישראל לטיפול בעוני. הטמעת הפרדיגמה זכתה להצלחה רבה בקרב העובדות הסוציאליות שהוכשרו ליישומה. בנוסף לכך, הערכות ומחקרים שעקבו אחרי התוכנית מצאו שהיא השפיעה באופן חיובי על היחסים בין עובדות סוציאליות ללקוחותיהן ועל חוויותיהם של הפונים (קרומר-נבו ועמיתים, 2019; Timor-Shlevin et al., 2023).

אף שגישה זו, המכירה בהיבט המבני של העוני, מכוונת לכל רמות ההתערבות, הפעילות המצומצמת ברמת המקרו זוהתה כאתגר בהפעלתה. מחקר של קרומר-נבו ועמיתים (2019) העלה כי המתודה הפרטנית הדומיננטית במחלקות לשירותים חברתיים אינה מעודדת עבודה קהילתית, ולעיתים נמנעת במכוון מפעולות שינוי מדיניות הנתפסות כמאיימות על המערכת (קרומר-נבו ועמיתים, 2019). לקוחות המתמודדים עם עוני תיארו את רמת השתתפות בפעילויות קהילתיות במרכזי עוצמה כנמוכה (Levy & Freiberg, 2022). המלצות שונות להתמודדות עם האתגר כללו שילוב מומחה לפרקטיקה ולמדיניות בכל מחלקה (קרומר-נבו ועמיתים, 2019), ועידוד שתתפות של לקוחות המתמודדים עם עוני (Levy & Freiberg, 2022; Strier, 2013).

פרקטיקה קהילתית מודעת-עוני

פרקטיקה קהילתית מודעת-עוני מציעה ערכים, ידע וכלים קהילתיים המיועדים לסייע לקהילות להתמודד עם שורשי העוני והשלכותיו. פרקטיקה זו, המבוססת על תאוריות ביקורתיות, רואה בעוני תופעה רב-ממדית ותופסת את הקהילה כיחידת התערבות מרכזית במניעה, התמודדות ומאבק בעוני (סטריאר, 2018, 2021). הפרקטיקה מתייחסת לחמישה מאפיינים עיקריים של קהילות המתמודדות עם עוני: שוליות מתקדמת, תלות, קיפוח רב-ממדי, דיכוי תודעתי מופנם ומניעת השתתפות. לנוכח מאפיינים אלה, מוצע מודל שכולל תשעה עקרונות יסודיים המקדמים עבודה סוציאלית קהילתית-ביקורתית: מעורבות עמוקה בחיי הקהילה, עידוד שתתפות שוויוניות, למידה מתמדת מתוך ידע קהילתי, דבקות בגישה השתתפותית, פיתוח שיח זכויות חברתיות, חתירה לשינוי ביחסי הכוח והעוצמה, התמודדות עם הצטלבות מיקומי שוליים, קידום תודעה קהילתית-ביקורתית וגיבוש שיטות המשלבות מיקרו ומקרו פרקטיקה במרחב הקהילתי.

המודל הראשוני פותח בשנת 2018 בשיתוף פעולה בין האקדמיה למשרד הרווחה, קרן רש"י וג'וינט-אשלים. החל משנת 2019 הוא משולב בהדרגה במרכזי עוצמה במחלקות לשירותים חברתיים (סטריאר, 2018). על רקע תהליכי הפיתוח והיישום הראשוני של המודל, המחקר מיועד להרחיב את ההבנה לגבי עבודה סוציאלית קהילתית-ביקורתית עם קהילות בעוני. המחקר מתמקד בשיח, בפרקטיקות ובאתגרים במימוש פרקטיקה קהילתית-ביקורתית מודעת-עוני במרכזי עוצמה הפועלים במחלקות לשירותי רווחה.

שיטת המחקר

גישת המחקר ואיסוף הנתונים

מחקר איכותני זה התבצע באמצעות ריאיון מומחים, גישה הנפוצה בחקר מדיניות חברתית החל משנות התשעים. המונח "ריאיון מומחה" משקף מגוון שיטות המדגישות היבטים מתודולוגיים ואפיסטמולוגיים שונים (Döringer, 2021). בספרות מופיעות גישות שונות להגדרת מומחה, ידע המומחה והשיקולים בבחירת מומחים למחקר (Gläser & Laudel, 2009). עם זאת, קיימת הסכמה כי מומחים הם אנשים הנחשבים בקיאים בתחום מסוים ומזוהים ככאלה בזכות הידע הספציפי שלהם ומעמדם המקצועי או

הקהילתי. מומחים הם בדרך כלל אנשים האחראים לפיתוח, יישום ו/או שליטה על פתרונות לבעיות בשטח, או מי שיש להם גישה ישירה לאנשי מפתח ולתהליכי קבלת החלטות. הספרות מבחינה בין סוגים שונים של ראיונות מומחים בהתאם לתפקידיהם האפיסטמולוגיים. במחקר זה בוצע ראיון המוגדר כ"ראיון מומחה מפתח תאוריה", המיועד לגיבוש תאוריה אינדוקטיבית באמצעות ראיונות המבוססים על הידע האמפירי והפרשני של מומחים התורמים להבניית התנאים לפעולה של שחקנים אחרים (Bogner & Menz, 2009).

אוכלוסיית המחקר והדגימה

אוכלוסיית המחקר כללה מנחים של מרכזי עוצמה, שהינם מומחים בתחום מתוקף ניסיונם, תפקידם ומעמדם. המנחים הינם עובדים סוציאליים שהוכשרו ואושרו על ידי משרד הרווחה להנחיית צוותים במרכזי עוצמה. המנחים נבחרים על ידי המחלקות שאותן הם מלווים ועובדים עימן כעצמאים, ללא העסקה ישירה של הרשות המקומית או משרד הרווחה. תפקיד המנחה הוא לקדם את הקמת המרכז וביסוסו בהתאם למדיניות ומודל התוכנית, בתהליך הכולל פגישות הדרכה עם צוות המרכז ועם גורמים במחלקה (בן-שלום, 2018).

במחקר השתתפו 12 מנחים יישוביים שנטלו חלק בהכשרות ובהדרכות לעבודה בפרקטיקה קהילתית-ביקורתית מודעת-עוני החל משנת 2019. כל המומחים היו בעלי תואר שני לפחות בעבודה סוציאלית, עם ניסיון מקצועי שנע בין 20 ל-40 שנות פרקטיקה קהילתית בתפקידים שונים. המומחים נבחרו בדגימה מכוונת המתמקדת בבחירת משתתפים המייצגים באופן המתאים ביותר את מטרות המחקר (שקדי, 2003). המדגם כיוון למומחים בעלי ידע וניסיון מגוון מבחינת מיקום גאוגרפי (פריפריה ומרכז), גודל וסוג הרשות (ערים גדולות, בינוניות וקטנות ומועצות אזוריות), ומאפייני הקהילות המתמודדות עם עוני (לרבות החברה הערבית לגוניה והחברה החרדית).

לצורך המחקר פותח מדריך ראיון הממוקד בידע הייחודי של המומחה (Döringer, 2021). מדריך הראיון כלל רקע על המרואיין לביסוס המומחיות ושאלות על אודות אופי המרכזים, שילוב עבודה קהילתית במרכזים (מה אופי הפרקטיקה הקהילתית, כיצד היא מתבצעת, מי משתתף), והאתגרים בתהליכי יישום פרקטיקה קהילתית-ביקורתית. המומחים הוזמנו באמצעות פנייה בכתב שבה הוסברה מטרת הראיון. הראיונות נערכו במפגש מקוון או אישי ונמשכו כ-60 דקות. הראיונות הוקלטו ותומללו לצורכי הניתוח. גודל המדגם הסופי נקבע לאחר מיצוי התכנים והגעה לרוויה תאורטית (Strauss & Corbin, 1990).

ניתוח הנתונים

הנתונים נותחו בניתוח תמטי ובגישה קונטקסטואלית המכירה באופן שבו המשתתפים יוצקים משמעות לתוך חוויותיהם, ובאופן שבו הקשרים חברתיים רחבים מתכתבים עם משמעויות אלה (Braun & Clarke, 2006). ראשית, נערך ניתוח תוכן לגיבוש קודים ראשוניים בהתאם לשאלות המחקר. לאחר מכן קובצו קודים דומים לתמות המתארות את הנתונים בתהליך של דיאלוג בין החוקרים. שלוש התמות העיקריות שעלו מניתוח הנתונים מתייחסות לשיח על אודות התערבות במצבי עוני,

פרקטיקות נפוצות עם קהילות בעוני וכן סיבות ותהליכים המשפיעים על הפרקטיקה עם קהילות עניות. לטובת אמינות המחקר נשמרו חומרי הגלם וכן נעשה שימוש בטכניקות של מסגור, תיאור עשיר ובדיקת פרשנות (Padgett, 2016; Tufford & Newman, 2012).

אתיקה מחקרית ומיקומיות החוקרים

המחקר נערך באישור ועדת האתיקה במכללת עמק יזרעאל. המרואיינים אישרו את השתתפותם באמצעות טופס הסכמה מדעת וכן בהסכמה מוקלטת בעל פה. דבריהם מובאים כלשונם בקיצורים קלים. המידע על אודות הדגימה מובא באופן מרוכז, והציטוטים מוצגים בטשטוש פרטים מזהים לשמירה על אנונימיות המומחים והמקרים שתוארו.

החוקרים עוסקים בפעילות מחקרית וחברתית מתוך מחויבות לפרקטיקה קהילתית-ביקורתית בעבודה סוציאלית, והיו מעורבים בתהליכי הפיתוח וההטמעה של המודל לעבודה קהילתית מודעת-עוני. הכותב השני פיתח את המודל (סטריאר, 2018, 2021). הכותבת הראשונה מעורבת בתהליכי הדרכה והנחיה של המודל החל משנת 2019. מעורבות זו מאפשרת היכרות מעמיקה שיכולה לתרום למהימנות המחקר, אך במקביל היא עלולה להביא להטיה במחקר עצמו (Padgett, 2016). כדי לצמצם הטיית אפשריות, מיקומיות החוקר/ת הובהרה לכל המשתתפים בתחילת הראיון ונעשה שימוש בכלים לביסוס אמינות המחקר.

ממצאים

שיח על אודות התערבות במצבי עוני

מדברי המומחים עולה כי השיח הדומיננטי לגבי התערבות עם אנשים המתמודדים עם עוני הוא שיח פרטני-משפחתי. אחד המומחים הסביר: "האוריינטציה הבסיסית של העובדות הסוציאליות שמגיעות למרכזי עוצמה היא התערבות ברמת הפרט והמשפחה". מומחה נוסף סיפר כי תהליך העבודה עם עובדות סוציאליות מתחיל משיח של התערבות פרטנית ומשפחתית: "זה תהליך, לעבור מהעבודה על המקום של הפרט והמשפחה לבין החלק של לצאת לעבודה בקהילה ולעסוק בשינוי מדיניות ועבודה עם פעילים".

על אף שיש התייחסות לרמה הקהילתית במחלקות, ברוב המקרים במוקד ההתערבות נמצא הפרט, כפי שהסבירה המומחית הבאה: "יש ראייה מערכתית וראייה של הפרט כחלק ממערכת. יש הבנה של חשיבות חיזוק הרשתות החברתיות של הפרט, אבל הקהילה היא אמצעי ולא מטרה". מומחה נוסף תיאר זאת כך:

התייבות לצד הפרט וחוסר שיפוטיות וראיית העוני כבעיה מבנית זה בסדר גמור, אבל אין אמירה של טיפול מבני בבעיה... בשורשי הבעיה. אין התמודדות עם המבנה או ניסיון לשנות את המבנה. הולכים לזנב ולא לראש. אותי זה מתסכל נורא.

לצד הדומיננטיות של השיח הפרטני-משפחתי, המומחים הצביעו על יחס אמביוולנטי כלפי עבודה סוציאלית קהילתית. כך עלה למשל מהעדות הבאה: "עבודה קהילתית זה משהו שגם אמור לקרות אבל זה לא מוגש. זה לא נאמר במפורש אבל הנרטיב הוא שמצפים שיקרה, אבל זה בחצי פה". במקרים אחרים תיאר המומחים התנגדות ממשית לשיח קהילתי לגבי עוני. כך עלה בדוגמה של מומחית ממרכז שהיא מלווה:

כשאני קוראת לזה עבודה קהילתית נוגדת-עוני, אומרים לי "זה לא השפה שאנחנו משתמשים פה". האחראית היא פרטנית ולא קהילתית, ולא רוצה להשתמש ב[מילה] התנגדות. מודעות לעוני מספיקה לה. אולי זה יושב על הדרכות בגישה פסיכואנליטית, שאם יש מודעות יש גם שינוי.

בעיני המומחית, דברים אלה ממחישים את הדומיננטיות של הפרשנות המקובלת למושג ההתנגדות, השונה מהשיח הביקורתי על מושג זה (Strier & Bershtling, 2016). ההתנגדות לשיח קהילתי לגבי עוני בלטה גם באופן שבו נתפסת פרקטיקה קהילתית, כפי שתיאר מומחה זה: "העבודה הקהילתית נחשבת פחות מקצועית... זה לא משהו שמתייחסים אליו ברצינות, בטח לא כמו לעובדים מתחום אלימות או ילדים בסיכון". ייתכן שכאשר במוקד ההתערבות עומדים פרט או משפחה ספציפית במצב סיכון מיידי, ההתערבות נתפסת כחשובה ומקצועית - זאת בהשוואה להתערבויות להתמודדות עם גיעה מתמשכת ורחבת-היקף בקהילות, שאת טיבה והשלכותיה הישירות אולי קשה יותר לזהות.

כחלק מתפקידים עוסקים המומחים בקידום פרקטיקה קהילתית, כפי שהסבירה מומחית נוספת: "התחילו קצת באיזה דיבור על להכניס את התערבות קהילתית... העובדת מתחילה רק עכשיו לאסוף ולהבין מה עולה מהצרכים הפרטניים". מדוגמה זו עולה שיש מחלקות שבהן מתקיים ניסיון לשנות את השיח. עם זאת, מרבית המומחים שהשתתפו במחקר הצביעו על דומיננטיות לשיח הפרטני-משפחתי במרכזים המסייעים לאנשים בעוני.

פרקטיקות נפוצות עם קהילות בעוני

בהמשך לשיח הקהילתי המוגבל, מרבית המומחים הצביעו על צמצום השימוש בפרקטיקה קהילתית-ביקורתית מודעת-עוני. בהתייחס לשאלות לגבי התערבויות קהילתיות ציינו המומחים: "במידה רבה מאוד חסרה עבודה קהילתית במרכזי עוצמה", "העבודה הקהילתית צולעת", "אין הרבה עבודה קהילתית שמיועדת להתמודד ישירות עם עוני". עם זאת, בשונה מכלל המרכזים, בחברה החרדית זיהו המומחים שימוש נפוץ יותר בפרקטיקה קהילתית:

בחברה החרדית התוכניות והשירותים הקהילתיים מאוד עשירים. זה מתאפשר ונדרש, למשל עבודה עם פעילים במרכזי עוצמה... קבוצות מיקוד, קורסי פעילים, שיתוף לקוחות ופיתוח פרויקטים עם פעילים בהתאם לצרכים שהם רוצים עבד יפה.

מדברים אלה עולה שהאופי הקהילתי של החברה החרדית מאפשר התערבות בפרקטיקה קהילתית ומקדם את האפקטיביות שלה עבור קהילות שחיות בעוני: "זה מתחבר למצוות וערכים של תרומה לקהילה, וגם כל החיים הקהילתיים מאוד עשירים. מי שיותר סובל משוליות חברתית נענה מאוד להזדמנויות שיש במרכז עוצמה ולחברותא שהוא מאפשר".

לצד פרקטיקה פרטנית-משפחתית, בחלק מהמרכזים משולבות תוכניות המתבצעות באופן קבוצתי. המדובר בעיקר בקבוצות להכשרה ולתעסוקה, וכן קבוצות המתגבשות סביב מאפיינים משותפים ללקוחות המרכז. מדברי המומחים עולה כי קיים טשטוש בין פרקטיקה קבוצתית לבין פרקטיקה קהילתית, כפי שתיארה אחת המומחיות:

יוצרים קבוצות עם בעיה חברתית משותפת, למשל אימהות חד-הוריות, עצמאים, משפחות שצריכות לעשות תכנון כלכלי יותר טוב. אוספים 20 נשים חד-הוריות או משפחות מרובות-ילדים שבהן האישה מעוניינת להשתלב בתעסוקה, ואומרים "בואו נכשיר לתעסוקה". אבל זה לא לעבוד עם הקהילה כדי לפתור את הבעיה של התעסוקה. זה לעבוד עם האישה כדי לחבר אותה לאחרים.

בדוגמה זו, המפגש הקבוצתי לקידום תעסוקה הוא אמצעי להכשרה, תמיכה וחיבור לקהילה. עם זאת, מפגשי הקבוצה אינם מכוונים לעסוק באופן ביקורתי בגורמים המבניים המעכבים תעסוקה. נהפוך הוא, ככל שיש שימוש בכוחה של הקהילה, הרי שהוא מכוון לעודד את הפרט עצמו להשתנות ולהסתגל למציאות הקיימת, ולא לקדם שינוי מבני לטובת הפרט. הבחנה מטושטשת בהתייחסות לפרקטיקות התערבות בולטת גם בתיאור זה:

הרבה מאוד פעמים עושים עבודה קבוצתית. לדוגמה עושים טיול ליום האישה וקוראים לזה פרויקט קהילתי [...] זה שהעובדות יצאו ביחד עם הלקוחות זה טוב כי יש פה קצת חיזוק קשרים, אבל זה לא הכוונה.

במקרים רבים הפעילות כוללת קורסים וסדנאות:

בפועל, רוב הפעילות שנקראת מקרו היא סדנאות, קבוצות. הקבוצות די קטנות. למשל סדנה לניהול כלכלי או כלכלת המשפחה או סדנה לתעסוקה... אבל אין הבהרה מספקת שזה עדיין לא [שינוי] ברמת מקרו.

דוגמה זו ממחישה את השימוש במושגים "מקרו" ו"קהילתי" לתיאור התערבות שלא מכוונת להנעת שינוי עבור כלל הקהילה. יתרה מכך, תוכני הפעילות ממשיכים לשרת את המבנה הכלכלי והתעסוקתי הקיים, באמצעות הפניית האחריות ליציאה מהעוני אל אלו המתמודדים עימו.

על רקע הדומיננטיות של פרקטיקות פרטניות וקבוצתיות, המומחים תיארו מקרים שבהם בכל זאת מתקיימות התערבויות ברמת הקהילה. כך לדוגמה תיארו אחד המומחים את הפרקטיקה הקהילתית: "זה בדרך כלל סביב פיתוח קהילתי והרבה פחות סביב הפעלה חברתית ושינוי מדיניות או דברים כאלה. הרבה פעמים זה פיתוח שירות חדש או דברים שהם יותר בקונצנזוס". המומחה כיוון בדבריו לחלוקה לשלוש אסטרטגיות מרכזיות בהתערבות בעבודה סוציאלית קהילתית (Rothman, 1996), והדגיש כי הבחירה באסטרטגיות של פיתוח קהילתי ותכנון חברתי מיועדת להימנע משינוי מערכתי. כך למשל הסביר המומחה כי שילוב בשוק התעסוקה נתפס כמענה שיש עליו הסכמה בהקשר של יציאה מעוני, ולכן בחלק מהיישובים מנסים לקדם שותפות בין-ארגונית לקידום תעסוקה בקהילה: "עכשיו מתחילים יציגים שבאים לידי ביטוי בכך שמבינים שצריך לבנות שותפויות לנושאים פונקציונליים כמו תעסוקה".

מרבית המומחים במחקר זה התייחסו לפרקטיקה של שיתוף תושבים כאתגר מרכזי בעבודה עם קהילות עניות: "אחד האתגרים הכי לא פשוטים הוא כל הנושא של עבודה עם התושבים ברמה של לראות אותם שותפים ולנהל שיח". במקרים שבהם קיימת פרקטיקה משתפת, היא מוגבלת ביותר. כך למשל ניכר בתהליכי זיהוי צרכים המתבצעים בצורה פורמלית או בלתי פורמלית ברשתות החברתיות או באמצעות סקרים מקוונים. אחד המשתתפים תיאר זאת כך:

אמנם אין שיתוף תושבים ברמה הישירה, אבל ברמה עקיפה בסופו של דבר תוכניות העבודה והרעיונות שעולים הם מתוך התושבים. לאחרונה גם התחילו לפעול ברשתות החברתיות. אי אפשר לומר שבכלל אין שיתוף תושבים, אבל הוא לא ישיר ומובנה. זה ברמה של הקשבה למשפחות.

מומחית בעלת ניסיון בליווי מרכזים מגוונים תפסה את ההבדלים ביניהם בהקשר של שיתוף תושבים: "זה קורה רק במרכזי העוצמה היותר מבוססים וחזקים, ולא בכאלה שהצוות מתחלף כל שנה-שנתיים, והרבה יותר במרכזים יהודיים".

למרות האפשרויות המצומצמות ליישום הפרקטיקה הקהילתית, המומחים ציינו שיש ציפייה מקצועית להקמת קבוצות פעילים. עם זאת, פרקטיקה של התארגנות קהילתית קיימת רק בחלק קטן מהמרכזים, ולכן יש קושי להתמודד עם הפער בין ציפייה זו לבין היכולת לממשה:

זה לא טכני עבודה קהילתית. זה משהו שצריך להבין אותו באמת מבפנים. לא רק לעשות וי על קבוצה של פעילים, אלא הבנה והטמעה של המשמעות וחשיבות העניין. למה חשוב שאנשים לא יהיו שקופים וישמיעו את הקול שלהם.

חלק מהמומחים ציינו במיוחד את היעדרם של תהליכי תידוע ושיח על אודות יחסי הכוח עם קהילות בעוני, כפי שעולה מדוגמה זו: "אין דיבור על תודעה, אין דיבור על פדגוגיה משררת, לא מערערים את יחסי הכוחות - בטח לא בשפה הזאת".

בצד המגבלות ביישום פרקטיקה קהילתית, המומחים תיארו כמה דוגמאות לפיתוח התערבויות קהילתיות ייחודיות שעלו מתוך הצרכים המקומיים. כך למשל מתקיימים חוגי בית כדי להגדיל את מספר הלקוחות במרכזי עוצמה ולצמצם את הסטיגמה הכרוכה בקבלת השירות:

להגיע לחוגי בית בשכונות בהדרה... שמנודות. להזמין לשעות הבוקר את הנשים על כוס קפה ומים בלבד, בלי כיבוד, כדי לא להכביד על המארחת. ככה מגיעים לשכונות. שהמארחת תזמין שכנות ויתנו מידע על המרכז ועל השירותים, כי אנשים לא צורכים שירות במרכז ולא פונים, אפילו בשכונות הכי נזקקות.

דוגמה נוספת לפרקטיקה קהילתית שמתפתחת מתוך פעילות המרכזים היא קיום מפגש חד-פעמי בין תושבים המתגוררים בשכונות מוחלשות לנושאי תפקידים ברשות המקומית:

מפגשים של אנשים בעוני עם בעלי תפקידים בעירייה כדי לחזק את הקשרים. הם הצליחו לגרום לרשות המקומית לנקות יותר, להתקין פנסים ולשכנע את המתנסים לעשות פעילות. זה מקרה יוצא מהכלל.

כפי שהסביר המומחה שתיאר את היוזמה, מדובר באירוע יוצא דופן. עם זאת, תוצאות המפגש מציגות את ההשפעה שעשויה להיות למפגשים בין חברי קהילה לבעלי תפקידים ביישוב על שינוי יחסי הכוח ושיפור התנאים של קהילות בשכונות מוחלשות. לבסוף, מומחים תיארו מקרים שבהם קבוצות עניין שגובשו במרכז התפתחו לקבוצות פעילות המונהגות על ידי המשתתפות:

בקבוצה לעידוד תעסוקה החליטו שצריך לעשות משהו [...] התחילו מפעילות מצומצמת ואז עשו עוד ועוד. אחת הפעילות דיברה על סיוע למשפחות עם מצוקה סביב הילדים כי היא עצמה במצב הזה. הפעילות עצמן איתרו משפחות ביחד עם המחלקה, שמעו על צרכים, בעיות וקשיים, וכינסו מפגש ראשון [...] עכשיו הן מתחילות לעבוד ביחד לסנגור ופיתוח שירותים חדשים. זה מדהים.

במקרים כאלה, לתהליך הקבוצתי יש פוטנציאל לקדם תהליכי תידוע: "בחלק מהקבוצות עצם המפגש, ההתארגנות, ההזדהות וההצפה של ההתמודדות זה חוויה של 'אני לא דפוקה ולא לבד'. התהליך הזה בנה שחרור". מדוגמה זו עולה שבקבוצות שבהן ניתנת לגיטימציה להעלות את הקושי הכרוך בחיים בעוני ויש עידוד להרחיב את המעגלים בקהילה, יכול להתקיים מעבר מהתמודדות אישית להשפעה קהילתית.

לסיכום, הממצאים מצביעים על הדומיננטיות של פרקטיקה פרטנית-משפחתית להתערבות עם אנשים בעוני. ככל שקיימות פרקטיקות קהילתיות, הן מצומצמות ונמנעות מעידוד השתתפות או פיתוח תודעה ביקורתית. התערבויות ברמת הקהילה בדרך כלל לא מעודדות תהליכי שינוי, פרקטיקות מדיניות או פעולה חברתית, ובכך מתרחקות מעיסוק בשורשי העוני בקהילה. עם זאת, במקרים בודדים התפתחו פרקטיקות קהילתיות המותאמות לצרכים מקומיים ומעודדות התארגנות מקומית.

סיבות ותהליכים המשפיעים על הפרקטיקה עם קהילות עניות

המומחים תיארו מגוון סיבות ותהליכים שתרמו לשימוש המצומצם בפרקטיקה קהילתית-ביקורתית מודעת-עוני, אשר מתייחסים לשלושה תחומים: התחום הארגוני, התחום המקצועי והתחום המקומי. התחום הארגוני מתייחס לאילוצים ארגוניים שעיינו מתמודדות מערכות הרווחה. מומחים תיארו קשיים רבים סביב כוח אדם:

זה העובד הסוציאלי הרביעי שאני מנחה במרכז, והוא עכשיו עם 170 תיקים. הוא עובד גם פרטני וגם קהילתי. גם פותר כל מיני בעיות במחלקה וכך זה נראה. הוא מדהים וגם המנהלת. אבל אין לי מה לומר לה כי אין לה עובדים. הם בהישרדות כרגע. מחזיקים את מה שיכולים בתוך המציאות הזאת, ואת מבינה שהרבה אין מה לעשות.

המומחית הדגישה כי תחלופת העובדים התכופה, עומס העבודה הפרטנית ומחסור כרוני בכוח אדם ומשאבים פוגעים בתפקוד המרכז, אך השפעתם בולטת במיוחד בנושא קידום פרקטיקה קהילתית: "המציאות של המחלקות היא מאוד מאוד קשה, ובתוך זה פתרונות קהילתיים [לעוני] הם מאוד קשים, כי אי אפשר לפתח את זה בלי תהליך של חשיבה מובנת שיטתית". מצב זה משפיע גם על יכולת העובדים לרקום שותפות ולקדם ארגון קהילתי:

תקופה של שנה ויותר שאין עו"ס מיצוי זכויות וקהילה. עכשיו סיימה מישהי וכבר חודש עבר ואין צפי. יצאו מכרזים ואף אחד לא מגיע, אז לא תהיה חפיפה. גם אצל עובדות נוספות יש תחלופה עצומה. זה לא קיים רק במרכז אחד, והתחלופה הגבוהה יוצרת מצב שלא יכולים לארגן את הקהילה.

מומחה נוסף הסביר כי גם חסמים טכניים יכולים להשפיע על היכולת ליישם פרקטיקה קהילתית:

יש חסמים ארגוניים. החל מזה שלא עובדים אחר הצהריים ובערב. לא כל רשות מרשה מכל מיני סיבות וגם הרבה לא מעוניינים לעבוד בשעות האלה [...] לפעמים המחלקה לא מבינה למה לפגוש קבוצה ביום שישי, כי אין שומר, המחלקה סגורה או אין ביטוח.

על רקע הפערים ברמת הארגון, תיארו המומחים חשש מהתערבויות המחוללות פעולה קהילתית בהקשר של עוני: "יש משהו מאוד מפחיד בלצאת לקהילה. בתת-מודע יודעים שעוני זה בעיות כל כך קשות שמפחיד להיכנס אליהן. כשזה אחד על אחד יש יותר ביטחון, אבל כשיוצאים לקהילה יש חשש שאין מה לתת לה".

חשש זה תורם לעיכוב בפיתוח המענים הקהילתיים, ומפנה את תשומת לב העובדים לפרקטיקה הפרטנית. בנוסף לכך, ברשויות רבות אין יחידה לעבודה קהילתית, ולכן חסרה התשתית לקידום פרקטיקה זו. ואולם גם כאשר קיימת יחידה לעבודה קהילתית שיתוף הפעולה נתקל בקשיים, כפי שהסבירה מומחית: "חלק מהבעייתיות [היא] שאין שיתוף פעולה עם היחידה לעבודה קהילתית". לכך מצטרפים חסמים ארגוניים נוספים, כגון בעיות בעבודת צוות:

[היו] קונפליקטים בתוך הצוות. חוסר בהירות באשר לסמכויות, אחריות וגם חוסר אמון. הן הבינו שחייבים לפתור את זה, אז חלק מהיעדים ותיאום הציפיות היה שצריך להתייחס לגיבוש הצוות ופתרון הבעיות ברמה הארגונית. אתה לא יכול לפעול עם קבוצות בקהילה כשאתה בעצמך מרגיש בודד. כשהקבוצה שלך מפורקת ומסוכסכת.

קושי נוסף בפרקטיקה הקהילתית קשור לפער בין התניית השירות למשפחות המוכרות למרכז עוצמה ולמחלקה, לבין הצרכים של כלל חברי הקהילה המתמודדים עם עוני. הפער בולט במיוחד ביישובים העניים ביותר: "לא כל העניים נמצאים במחלקת הרווחה. זה לא רק מי שרשום במרכז... כל הקהילה ענייה ביישוב שבאשכול 1 או 2". מומחית נוספת הסבירה כי בהיעדר ראייה רחבה של צורכי הקהילה ביישוב, פעילות המרכז מוגבלת:

כשעושים אירוע לחג [...] אז למה לסגור רק ללקוחות עוצמה? צריך לערב אנשים... לפתוח את זה לקהל. המקום מאפשר, ממילא כבר מארגנים אירוע וראש הרשות מגיע. [צריך] לעשות יותר פתוח, לצמצם את הסטיגמה [...] שידעו שיש שירות לקהילה ולא רק לאלומות, סמים ו"גונבים" ילדים מהורים.

התחום המקצועי מתייחס לרקע, לידע ולבחירות פרקטיקות ההתערבות. מדברי המומחים עולה חוסר בידע וניסיון מקצועי בפרקטיקות קהילתיות בקרב העובדות הסוציאליות. אחת המומחיות תיארה זאת כך:

כשהרכוזת מאוד צעירות, ישר מהאוניברסיטה, הן לא מנסות ולא למדו עבודה קהילתית. הליווי [...] לא נותן מענה ספציפי לקהילתי ולא מספיק. בנוסף עוד אין מיומנות בניהול צוות, שזה תוקע אותן ומכניס לקונפליקטים עם הצוותים, אז פחות מתפנה זמן לחשוב על הקהילה.

מומחית נוספת פירטה את תחומי הידע המקצועי שחסר, כפי שעולה מניסיונה: "לפעמים חסר ידע בסיסי על איך עושים פרקטיקה קהילתית. בחירת אסטרטגיה, הגדרת מטרות, איך בונים התערבות. מיפוי קהילתי לפעמים יודעים אבל בגישה מאוד לוגית". אחד הפערים המקצועיים המרכזיים להתערבות עם הקהילה טמון בהיעדר ידע מקצועי בבניית שותפויות עם לקוחות החיים בעוני:

ייחודי לעוני זה [ש]האתגר של בניית השותפויות יותר קשה מכמה סיבות. ראשית, זה הפניות של האנשים עצמם להיות שותפים. שנית, זה הקושי של העובדים להקשיב וללכת איתם. בנוסף, זה גם להקשיב לבעיות האישיות ולתרגם לנושאים עקרוניים. זה לא פשוט.

מדברים אלה עולה חוסר בידע ומיומנות, הן ביצירת יחסים קשובים עם הקהילה והן ביכולת להמשיג ולחבר בעיות מקומיות לשורשי העוני. מומחית נוספת הסבירה מדוע הקושי גדול במיוחד כשמדובר בחיבור בין פרקטיקה קהילתית לעוני:

פעילים בנושא עוני כועסים עוד יותר, כי החסך שלהם מאוד גדול ויש ציפיות שידאגו למזון, חשמל, מים ויוקר המחיה. יש ציפייה ממערכת הרווחה שסובלת מזה לא פחות להגיב. צריך להעז להיכנס לשדה קרב מאוד קשה, והיום במציאות של שירותי הרווחה עוד פחות רוצים להיכנס לשם. אין עובדים ואין מענה לתת. אז מי יכול לשמוע את הלקוחות? העובדים נמצאים באותו מצב כמו הלקוחות. הפתרון למצב הוא עבודה קהילתית.

דברים אלה מדגימים כיצד החסכים בתחום הארגוני והמקצועי של העובדות הסוציאליות מעצימים מציאות של חסכים חומריים בקרב קהילות. המומחית הוסיפה כי לתפיסתה הפתרון הוא עבודה קהילתית, ואולם ביטויי הכעס של הפעילים והימנעות של העובדות מעכבים שותפות ומרחיקים בין שירותי הרווחה לפעילים המתמודדים עם עוני.

לצד פערים בידע ובניסיון המקצועי בפרקטיקה קהילתית, מרכזי עוצמה פיתחו ידע נרחב ומיומנות רבה במיצוי זכויות פרטני. כך נוצר מצב שבו המציאות הארגונית ודומיננטיות השיח הפרטני-משפחתי תרמו למיצוב המרכזים כשירות מומחה למיצוי זכויות הלקוח: "מרכז עוצמה נתפס כשירות מומחה וייחודי, אז נוצר פיצול. אם יש מכור שולחים למרכז התמכרויות, אם יש אלימות שולחים למרכז אלימות, ואם צריך מיצוי זכויות שולחים למרכז עוצמה". מומחית נוספת הסבירה זאת:

יש מכסה לגבי מספר ההתערבויות הפרטניות למיצוי זכויות, אבל בפועל זה פי עשר. העו"ס הקהילתי מוצף בתוך מיצוי הזכויות הפרטני. יש תפיסה שמרכז עוצמה הוא "מיקור חוץ" למיצוי זכויות של כל הפונים, ומפנים לשם ישירות.

בנוסף, הצלחה במיצוי זכויות עבור הלקוח תורמת לסיפוק המקצועי, ולכן יש עובדות סוציאליות המעדיפות לפעול בדרך זו:

מיצוי זכויות פרטני זה משהו שרגילים ולמדו. גם המשוב מאוד מהיר. אם עזרת למישהו ותוך חודשיים הוא מקבל קצבה, יש חיזוק חיובי. בעבודה קהילתית זה יותר ארוך-טווח, אבל כמוכן שכשזה מצליח זה מלווה אותך הרבה שנים.

התחום השלישי הוא התחום המקומי. ממצאי המחקר מראים כי הקשרים פוליטיים ותרבותיים מקומיים מצמצמים את טווח ההתערבות הקהילתית. ביישובים רבים קיים חשש לקדם פרקטיקות קהילתיות-ביקורתיות מול הרשות המקומית, כפי שהגדיר אחד המומחים:

מרכזי עוצמה הם בעיה פוליטית לראשי רשויות. עצם גרון. כשמתחילים לדבר על עבודה קהילתית יש חשש אמיתי שראש העיר או ראש המועצה יבהל מזה. מה? [...] שתתחילו לארגן לנו קבוצות שיתחילו לקום עלינו? מה, פתאום בעיר יגידו שיש עוני? חוששים.

מדברים אלה עולה כי הנהגה של רשות מקומית עלולה לראות בהתארגנות קהילתית כלשהי איום פוליטי. העיסוק בעוני אף מגביר יותר את הקושי, כפי שהסביר מומחה נוסף: "בהקשר של עוני יש ראשי ערים שאומרים 'פשוט אין אצלנו עוני'. להציג מיפוי של מצב העוני בפני ראש העיר? הוא ישאל 'על מה אתם מדברים?'". בהמשך לכך זיהו המומחים היסוס או התנגדות מוחלטת לעבודה עם פעילים קהילתיים בהקשר של עוני, גם בתוך שירותי הרווחה. אחת המומחיות סיפרה על אודות תהליך להקמת קבוצת פעילים:

אחת המנהלות אמרה לי "אני לא מאמינה בפעילים", וגם "פעילים רק עושים רעש ובלגן ולא מייצגים אף אחד ומסככים אותי עם ראש העיר". כמעט במילים האלה. דברים רוככו והשתנו, ויש עבודה עם פעילים מאז, אבל לא סביב עוני.

הרתיעה מהתארגנות תושבים בתחום העוני מהווה אתגר בכלל סוגי הרשויות. עם זאת, צוותי רווחה מהחברה הערבית מתמודדים עם אתגרים ייחודיים הקשורים למאפיינים המסורתיים והיישוביים. כפי שאפשר לראות ממקרה שתיאר מומחה, אשר אירע לפני מפגש בין פעילות מקומיות למנהיגה

פוליטית: "הן [העו"ס] קיבלו טלפון מהנהגה דתית [...] אז החליטו שלא רוצות להסתבך וביטלו את כל העניין. יש התערבות בכל צעד ושעל". במקרים אחרים המציאות המקומית מעכבת יצירת שיתופי פעולה בין-ארגוניים בקהילה:

אנשים מדוכאים מתנהגים בצורה מוזרה. מכיוון שהקולקטיב מאוד מופלה נלחמים על הכבוד העצמי. [צריך] לשמור על הטריטוריה. בפוליטיקה של היישובים הערביים, רוצים להתבלט מול ראש הרשות ולהיראות חשובים, כי כל כמה שנים יש תחלופה. וגם החמולות זה מאוד בולט.

על רקע המציאות המורכבת, תיארו מומחים פגיעה ביכולת לקדם שיתופי פעולה בין-ארגוניים בקהילות החיות בעוני בחברה הערבית: "יש חברה אזרחית משמעותית בחלק מהיישובים הערביים. עמותות מאוד חזקות. אבל הרשויות לא רוצות לעבוד איתם. צריך להבין איך זה עובד בקהילות ערביות". לתחום המקומי יש גם השפעה על פרקטיקה של שותפות קהילתית בהקשר של מגדר, כפי שעולה מדוגמה זו:

יש קבוצות נשים [ערביות] פעילות. עכשיו מגייסים קבוצת גברים ברמת מדיניות והם חושבים פוליטית על השירותים [...] ברמת התשתיות. [האחראי] אומר לי נשים - לתת להן פעולה מסוימת לעשות הן יצליחו בזה, אבל פחות שייגעו בנושאים פוליטיים ותשתיות ובשניו מדיניות.

בדומה לכך, מומחים שליוו מחלקות בחברה החרדית הסבירו שלמגדר עשויה להיות השפעה על השתתפות: "עד כמה לנשים פעילות יש במה להישמע בשולחן של ראש העיר? עד כמה אפשר לפנות בצורה ישירה או שצריך להיות בדרכי השפעה עקיפות, כמו לדבר עם רבניות. זה לרוב לא ישירות". סיבות אלה תורמות לכך שעובדים סוציאליים נמנעים מהתערבות קהילתית-ביקורתית בעוני מול הרשות המקומית. מומחית המלווה מרכז שאותו הגדירה כמתקדם מבחינת הפרקטיקה הקהילתית הסבירה:

מבחינת הלקוחות, הם רוצים להגיע לראש הרשות ולהציף את הבעיות ולומר "נעשה לנו כאן עוול. הגיע זמן לעשות שינוי כי זה פוגע בנו" [...] העו"ס [אמרה] שהיא נורא פחדה שהלקוחות שהיא מלווה יבואו ויציפו לראש הרשות כאילו היא עודדה אותם. ואז מה יקרה לה כתושבת המקום וכמקבלת שכר מטעם ראש הרשות? [אמרה ש]"אין לי שליטה על מה שיקרה שם ויגידו שהתססתי אותם". היא כל הזמן דחתה את המפגש. עד שסיימה את תפקידה.

מלבד החשש מסנקציות או פיטורין, בחלק מהיישובים בחברה הערבית יש גם חשש מאלימות כלפי עובדים, כפי שהסביר מומחה:

חלקם נמנעים כי זה להיכנס לשדה מוקשים מבחינתם. שדה מוקשים שמגיע הביתה. זה לא נשאר בעבודה. היה מקרה שמישהו ניפץ ואיים עליו באקדח. זו חוויה מאוד מפחידה.

המומחים הסבירו שלא תמיד נמצא פתרון שיאפשר פרקטיקה קהילתית נוכח המגבלות המקומיות. עם זאת, חלקם תיארו מקרים שבהם קודמה השתתפות של לקוחות או קבוצות פעילים בצורה עקיפה, כפי שהסבירה אחת המומחיות: "הרבה פעמים עובדות קהילתיות מוצאות את עצמן בין הפטיש לסדן ואז הן מוצאות או לא דרכים עקיפות". מומחית נוספת התייחסה גם היא לאופן שבו ניתן לפעול לקידום התארגנות בקהילות עניות:

צריך לדעת איך לעשות את הדברים האלה ולהתנהל בין הטיפות. בעיקר [במקרים] של פעילים שרוצים שינוי מדיניות מול הרשות כדי שיקבלו את הזכויות שאחרים מקבלים [...] אני לא יכולה לבוא לעובדת ולומר לה שהחששות שלה מופרכים. זה תהליך שצריך לדעת איך לעשות אותו באופן מאוד רגיש כך שלא יפגע בה או שלא יראו אותה כמי שמתסיסה את התושבים. אנחנו מדברים כאן על פוליטיקה.

דבריה של המומחית קושרים בין התחום המקומי לתחום המקצועי, כך שייתכן שדווקא על רקע המורכבות ברשות המקומית, נדרשת מעובדים סוציאליים מומחיות בפרקטיקה קהילתית (Brady et al., 2014; Itzhaki-Braun et al., 2022). ואולם הקשיים בתחום הארגוני מעכבים פיתוח מומחיות זו.

לסיכום, הממצאים מראים כי הצמצום ביישום הפרקטיקה הקהילתית עם קהילות המתמודדות עם עוני נובע ממגוון סיבות ותהליכים בשלושה תחומים: התחום הארגוני, הכולל מגבלות כוח אדם, היבטים לוגיסטיים והתאמה לסדרי העדיפויות הארגוניים ומבנה המחלקות; התחום המקצועי מתייחס להכשרה ולרקע של הצוות המקצועי בפרקטיקות ההתערבות, על רקע פערים בין הפרקטיקה הפרטנית לקהילתית; והתחום המקומי, המתבטא בקושי ליישם פרקטיקות קהילתיות, ובפרט לקדם שיתוף תושבים והתארגנות קהילתית, לאור המציאות הפוליטית והחברתית ברשויות המקומיות. בהקשר המקומי בולטים הבדלים בין קהילות בקבוצות שונות בחברה, על רקע מאפיינים תרבותיים ומגדריים.

דיון

מחקר זה מבקש להרחיב את הידע על אודות העבודה הסוציאלית הקהילתית-ביקורתית עם קהילות בעוני באמצעות בחינת השיח, הפרקטיקות והאתגרים ביישום מודל לפרקטיקה קהילתית מודעת-עוני. על אף שהספרות מראה שקהילות מהוות זירה מרכזית לטיפול בעוני, ולמרות המודעות להיבט המבני והקולקטיבי של הבעיה, ממצאי המחקר מעלים שהשיח הקהילתי-ביקורתי מצומצם מאוד. השיח הדומיננטי ממשיך להתמקד בקידום הפרט לשינוי כישוריו, תפיסותיו ויכולותיו, ועוסק לעיתים קרובות בתכנים שקשורים לתעסוקה והתנהלות כלכלית. בהתאם לכך, פרקטיקות ההתערבות מכוונות ברובן להנעת שינוי אצל הפרט והמשפחה, ונמנעות מעיסוק בגורמים המבניים לעוני ומקידום שינוי בקהילה.

התארגנות קהילתית היא אחת הדרכים האפקטיביות ביותר להתמודדות עם אי-שוויון חברתי וכלכלי (Brady et al., 2014). אולם ממצאי המחקר מעלים כי השימוש בפרקטיקות קהילתיות-ביקורתיות המיועדות לקידום שינוי באמצעות ארגון הקהילה, יצירת שותפויות, פעולה חברתית לשינוי

יחסי הכוח, קידום זכויות חברתיות וקהילתיות, גיבוש תודעה קהילתית ביקורתית או קידום מנהיגות מודעת-עוני מתבצעות בפועל רק לעיתים רחוקות, וגם אז לרוב בצורה חלקית. במקרים רבים, פעילות בקבוצה או אירוע רב-משתתפים מוגדרים כפרקטיקה קהילתית, אף שהמיקוד ממשיך להיות בפרט ולא בהשפעה על קהילה או מדיניות.

ממצאים אלה מצטרפים לממצאי מחקרים קודמים על אודות התערבויות בעוני, שזיהו את הפעילות המצומצמת ברמת המקרו כאתגר (קרומר-נבו ועמיתים, 2019), והצביעו על רמה נמוכה של שותפות לקוחות בהתערבויות קהילתיות במרכזי עוצמה (Levy & Freiberg, 2022). הממצאים מראים שפרקטיקות קהילתיות נתקלות בקשיים המגבילים את יכולתן של עובדות סוציאליות לפעול לקידום זכויות חברתיות וכלכליות עבור קהילות בעוני. תרומתו של המחקר הנוכחי בכך שהוא מתחקה אחר הסיבות לכך ומזהה שלושה תחומים מרכזיים המצמצמים פרקטיקה קהילתית-ביקורתית בעוני: התחום הארגוני, התחום המקצועי והתחום המקומי. הקשיים בתחומים השונים קשורים זה לזה, והשילוב ביניהם יוצר דינמיקה המסיטה את השיח והפרקטיקה של עובדים סוציאליים מהתמודדות עם שורשי העוני והשלכותיו.

כדי להבין את התחומים שזוהו במחקר זה כמגבילים שיח ופרקטיקה קהילתית-ביקורתית ואת משמעות הקשר ביניהם, יש להכיר בהשפעה של תפיסות נאו-ליברליות על מדיניות הרווחה ועל השיח הטיפולי. תפיסות נאו-ליברליות מעודדות שיח של אחריות אישית, כך שהפרט נתפס כשחקן המתחרה באחרים על משאבים בשוק החופשי (Harvey, 2005; Kane, 2018; Strier & Feldman, 2018). למרות מקומן המרכזי של הזכויות בשיח הנאו-ליברלי, הן מוענקות בעיקר למי שהוכיחו את הרמה הנדרשת של אחריות אישית – כלומר, למי שהצליחו להתנהל בהתאם לנורמות חברתיות מקובלות בתחום המשפחה, התעסוקה והאחריות הכלכלית (Kane, 2018).

הקשיים שזוהו במחקר זה בתחום הארגוני מתקשרים להשפעת המדיניות הנאו-ליברלית, שצמצמה את המענים המופנים להפחתת העוני ואי-השוויון בישראל, והובילה להפרטה ולכרסום בחלק משירותי הרווחה (בניש, 2012; לוי וזהבי, 2021). מדיניות זו גם תרמה לאימוץ המוחלט של גישת המינהל הציבורי החדש בשירותי הרווחה, אשר החלישה את הפרקטיקה הקהילתית ואת יישומן של גישות ביקורתיות (Garrett, 2018). הקשיים שזוהו בתחום המקצועי קשורים להתפשטות הגישה הנאו-ליברלית לשיח של ארגוני הרווחה ולפרקטיקות שהם מיישמים. תפיסות הממוקדות באחריות הפרט טשטשו את מחויבותה המקצועית של העבודה הסוציאלית לצדק חברתי ולמאבק בעוני, ותרמו אף הן לצמצום העבודה הסוציאלית הקהילתית והביקורתית (Boone et al. 2018; Reisch, 2018; Strier & Feldman, 2018).

פוסטר (Foster, 2016) הצביע על ההשפעה של הנאו-ליברליזם על השיח הטיפולי. לטענתו, הטמעת "תרבות טיפולית" המסבירה את כישלון הפרט בחוסר משמעת עצמית קשורה לנטייה "להפריט" בעיות חברתיות – כלומר, להפוך בעיות חברתיות מורכבות לבעיות אישיות, ובהמשך לכך להציע התערבויות פרטניות ממוקדות במקום התערבויות קולקטיביות. מתנגדי הגישה טוענים נגד החיבור בין הצורך האנושי במימוש עצמי לבין הטמעת אינדיווידואליזם נאו-ליברלי בטיפול, תוך ציפייה לאחריות אישית וצמצום התלות של הפרט בסביבתו (Foster, 2016; Rimke, 2020).

בתחום המקומי, ממצאי המחקר הנוכחי מדגישים את הקושי הכרוך בשימוש בפרקטיקה קהילתית-ביקורתית בתוך השירותים החברתיים הציבוריים בישראל (בלנק-גומל, 2018; Itzhaki-Braun et al., 2022). הבנת הקשיים בתחום המקומי מוסיפה לידע על אודות האתגרים הייחודיים שעומן מתמודדת העבודה הסוציאלית הקהילתית בחברה הערבית, נוכח היחסים עם המנהיגות הפוליטית המקומית ואתגרים מגדריים (הרדל-זרייק ובלויט-כהן, 2018; פרוינד ועמיתים, 2018). ממצאים דומים עלו לגבי ייחודיותה של העבודה הסוציאלית הקהילתית בחברה החרדית (Itzhaki-Braun, 2021).

עבודה סוציאלית קהילתית התפתחה לאורך ההיסטוריה במדינות שונות ובדרכים מגוונות, אך לכולן בסיס ערכי משותף המעודד העצמה באמצעות הגברת השתתפות התושבים בתהליכים דמוקרטיים, קידום שינוי בשירותים חברתיים, סיוע לקבוצות וקהילות במציאת מענים לצרכים והתארגנות לקידום לצדק חברתי (Weil et al., 2012). במהלך השנים פותחו מודלים שונים של התערבות קהילתית, הכוללים בין היתר תכנון חברתי, פיתוח מקומי, הפעלה חברתית וארגון קהילתי. בעוד מודלים ביקורתיים מכוונים ליצירת שינוי ביחסי הכוח, אחרים מכוונים לשיפור תנאי החיים בקהילה מבלי לקדם שינוי מדיניות באופן מוצהר (Gamble & Weil, 2009; Rothman, 1969).

בשונה מהפרקטיקה הפרטנית-משפחתית הדומיננטית, בפרקטיקה הקהילתית יחידת ההתערבות לשינוי היא הקהילה כולה. אף כי להתערבות פרטנית יש פוטנציאל לתרום להטמעת שינויים מערכתיים עבור אנשים שמתמודדים עם עוני (Timor-Shlevin, 2021), קיימת סכנה באימוץ עמדה לפיה התערבות ברמה הפרטנית בלבד תקדם שינויים מערכתיים – שכן זו עלולה לעמעם את הצורך בפעולה מערכתית רחבה, לייצר אינדיווידואליזציה של קשיי הפונים לשירותי הרווחה, ולטשטש את הדרישה לשינוי מהותי בחלוקת המשאבים בחברה (סער-הימן ורוסו-כרמל, 2019). מכאן שכדי לקדם שינוי במבנים החברתיים-כלכליים ובמנגנונים שיוצרים עוני ומשעתקים אותו, יש צורך להרחיב את טווח ההתערבויות להתמודדות עם עוני, להתמודד עם האתגרים בתחומים שזוהו ולפעול לקידום התערבות רב-מתודית בעבודה סוציאלית עם קהילות עניות.

מגבלות המחקר

ריאיון מומחים היא גישה נפוצה בחקר מדיניות חברתית (Döringer, 2021), אולם יש לקחת בחשבון שמומחים מקצועיים מביאים עימם גם את חוויות החיים ואת הרקע האישי שלהם (Meuser & Nagel, 2009). המומחים במחקר זה משקפים מגוון קבוצות בחברה הישראלית, אולם ייתכן כי הרכב שונה של מומחים יוכל לספק נתונים אחרים. המחקר התמקד בפרקטיקה קהילתית-ביקורתית במרכזי עוצמה בנקודת זמן ספציפית ובשלב ראשוניים של יישום מודל חדש. כדי להתייחס לכלל ההתערבויות בקהילות בעוני, יש להרחיב את המחקר מבחינת היקף השירותים הנבדקים וטווחי הזמן שנבדקו. בנוסף, אף שממצאי המחקר חשפו מאפיינים ייחודיים לעבודה סוציאלית קהילתית-ביקורתית בעוני בחברה הערבית ובחברה החרדית, המחקר לא עסק בכך באופן ספציפי.

השלכות לפרקטיקה ומדיניות

לקהילות יש פוטנציאל להתמודד עם כוחות כלכליים ופוליטיים המעכבים שינוי וצדק חברתי (Gaynor, 2020; Sites et al., 2007). במקביל, לעובדים סוציאליים קהילתיים בתוך המערכות הציבוריות בישראל יש יכולת ישירה ועקיפה לקדם שינוי מדיניות ולתמוך בקהילות המתמודדות עם עוני (סטריאר 2021; קאופמן, 2012; Weiss-Gall et al., 2020). ממצאי המחקר מדגישים את הצורך בפיתוח מודעות, ידע, כלים ופרקטיקות קהילתיות-ביקורתיות להתמודדות עם עוני. מכאן שפיתוח הפרקטיקה הקהילתית בתוך המחלקות המקומיות לשירותים חברתיים, לצד הידוק התיאום בין היחידות הקהילתיות הקיימות לבין עובדות סוציאליות המשרתות פרטים ומשפחות, עשוי לקדם התערבות רב-מתודית בעוני.

השלכות נוספות לפרקטיקה כוללות התמודדות עם שלושת התחומים שזוהו במחקר כמעכבים התערבויות בקהילות בעוני: בתחום הארגוני - שינוי מדיניות ארגונית והפניית משאבים לפרקטיקה קהילתית-ביקורתית; בתחום המקצועי - קידום הכשרה מקצועית, פיתוח מודעות קהילתית-ביקורתית וגיבוש ידע מותאם-הקשר המבוסס על למידה עם קהילות מקומיות; ובתחום המקומי - תמיכה פוליטית וגיבוי מקצועי ומערכתי בפעילותם של עובדים סוציאליים בקהילה. לבסוף, הממצאים מצביעים על הצורך להעמיק את המחקר בתחום הפרקטיקה הקהילתית-ביקורתית בהקשר של עוני ואי-שוויון באמצעות שילוב עובדים סוציאליים מארגונים שונים, וכן הרחבה והתאמה של המחקר לקהילות בחברה החרדית והערבית.

נקודות מפתח

- אופייה המבני והקולקטיבי של בעיית העוני מחייב פרקטיקה קהילתית-ביקורתית הרואה בקהילה את יחידת ההתערבות ומוקד השינוי.
- ממצאי המחקר מעידים שהשיח הקהילתי במחלקות לשירותים חברתיים מצומצם מאוד, והשיח הדומיננטי מתמקד בשינוי ברמת הפרט והמשפחה, בדגש על הקשרים של שוק התעסוקה והתנהלות כלכלית.
- המחקר מזהה חסמים לקידום פרקטיקה קהילתית-ביקורתית מודעת-עוני הקשורים לתחום הארגוני, המקצועי והמקומי.
- ממצאי המחקר מעלים את הצורך בפיתוח מודעות, ידע, כלים ופרקטיקות קהילתיות-ביקורתיות להתמודדות עם עוני בשירותים החברתיים בישראל.

מקורות

- בניש, א. (2012). שירותי רווחה במאה ה-21: מגמות ואגרים. ביטחון סוציאלי, 90, 5-13.
- בן-שלום, א. (2018). נושמים לרווחה במרכז עוצמה: תדריך הפעלה ארגוני ומקצועי. ג'וינט ישראל.
- בלנק-גומל, ר. (2018). היחסים בין המדינה, העבודה הסוציאלית והעבודה הקהילתית בישראל. סוציולוגיה ישראלית, 168-145, (2).
- הרדל-זרייק, ה. ובלויט-כהן, ע. (2018). עובדות סוציאליות קהילתיות פלסטיניות העובדות בישראל: חוויות ואתגרים. ביטחון סוציאלי, 104, 1-30.
- לאור, ג., בליט-כהן, ע. וכהן, א. (2014). הטמעת הגישה הקהילתית במחלקות לשירותים חברתיים במסגרת תוכנית הרפורמה: תדריך ליועץ. משרד הרווחה והשירותים החברתיים.
- לוי, ב. וזהבי, ע. (2022). הפרטה של שירותים חברתיים ותשתיות ממשלה - דעת הציבור בישראל. ביטחון סוציאלי, 114, 153-182.
- סדן, א. (2009). עבודה קהילתית: שיטות לשינוי חברתי. הקיבוץ המאוחד.
- סטריאר, ר. (2018). פרקטיקה קהילתית מודעת עוני במרכזי עוצמה. תדריך. קרן רש"י, משרד העבודה הרווחה והשירותים החברתיים, ג'וינט ישראל.
- סטריאר, ר. (2021). פרקטיקה קהילתית ביקורתית מודעת-עוני: מסגרת מושגית. ביטחון סוציאלי, 112, 19-29.
- סער-הימן, י. ורוסו-כרמל, ס. (2019). התייכון עבודה פרטנית לשינוי חברתי? דיון ביקורתי והצעות לפרקטיקה. ביטחון סוציאלי, 106, 75-98.
- פרוינד, ע., צריקר, ע. ואבו-יונס, פ. (2018). עובדים סוציאליים במחלקות לשירותים חברתיים במגזר הערבי: מחויבות למנהיגות פוליטית או למנהיגות מקצועית - דילמות, קשיים ואתגרים. חברה ורווחה, ל"ח(1), 23-51.
- קאופמן, ר. (2012). עשור למאבק למען צדק חברתי: היבטים ארגוניים של אקטיביזם קהילתי בבית ספר לעבודה סוציאלית. חברה ורווחה, ל"ב(4), 579-600.
- קרומר-נבו, מ. (2015). עבודה סוציאלית מודעת-עוני: פרדיגמה חדשה לפרקטיקה עם משפחות בעוני. חברה ורווחה, ל"ה(3), 301-321.
- קרומר-נבו, מ., מאיר, א. וויסברג-נקאש, נ. (2019). עבודה סוציאלית מודעת-עוני: הנהגת הפרדיגמה במחלקות לשירותים חברתיים בשנים 2014-2018. ביטחון סוציאלי, 106, 9-31.
- קרמר, ר. (1971). עבודה קהילתית עירונית בישראל. בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- שמאי, מ. ולוין, ע. (2021). עוני בימי קורונה: אתגרים והתמודדויות של אנשים החיים בעוני. משרד המדע והטכנולוגיה, <https://muchanut.haifa.ac.il/index.php/he/component/k2/item/661-2021-03-16-07-40-40>
- שמיד, ה. ומורלי שגיב, ד. (2018). רפורמה במחלקות לשירותים חברתיים: תמונת מצב, הישגים וקשיים ביישום שינויים בשירותי רווחה. חברה ורווחה, ל"ח(1), 175-203.
- שקדי, א. (2003). מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני - תיאוריה ויישום. רמות.
- Bogner, A., & Menz, W. (2009). The theory-generating expert interview: Epistemological interest, forms of knowledge, interaction. In A. Bogner, B. Littig, & W. Menz (Eds.), *Interviewing experts* (pp. 43-80). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230244276_3

- Boone, K., Roets, G., & Roose, R. (2018). Social work, poverty and anti-poverty strategies: Creating cultural forums. *The British Journal of Social Work, 48*(8), 2381-2399. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcy006>
- Brady, S. R., Schoeneman, A. C., & Sawyer, J. (2014). Critiquing and analyzing the effects of neoliberalism on community organizing: Implications and recommendations for practitioners and educators. *Journal for Social Action in Counseling and Psychology, 6*(1), 36-60. <https://doi.org/10.33043/JSACP.6.1.36-60>
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology, 3*(2), 77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Döringer, S. (2021). The problem-centered expert interview: Combining qualitative interviewing approaches for investigating implicit expert knowledge. *International Journal of Social Research Methodology, 24*(3), 265-278. <https://doi.org/10.1080/13645579.2020.1766777>
- Ellen, I. G., & Turner, M. A. (1997). Does neighborhood matter? Assessing recent evidence. *Housing Policy Debate, 8*(4), 833-66. <https://doi.org/10.1080/10511482.1997.9521280>
- Foster, R. (2016). The therapeutic spirit of neoliberalism. *Political Theory, 44*(1), 82-105. <https://doi.org/10.1177/0090591715594660>
- Gamble, D. N., & Weil, M. (2009). *Community practice skills: Local to global perspectives*. Columbia University Press.
- Garrett, P. M. (2018) *Welfare words: Critical social work and social policy*. Sage. <https://dx.doi.org/10.4135/9781526418661>
- Gaynor, N. (2020). Neoliberalism, deliberation and dissent: Critical reflections on the 'community activation' turn in Ireland's community development programme. *Community Development Journal, 55*(4), 645-61. <https://doi.org/10.1093/cdj/bsz019>
- Glaser, B. G., & Strauss, A. L. (2017). *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*. Routledge. (Original work published 1999) <https://doi.org/10.4324/9780203793206>
- Gläser, J., & Laudel, G. (2009). On interviewing "good" and "bad" experts. In A. Bogner, B. Littig, & W. Menz (Eds.), *Interviewing experts* (pp. 117-137). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230244276_6
- Harvey, D. (2005) *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press.
- Itzhaki-Braun, Y. (2021). The art of community social work in the ultra-Orthodox community. *The British Journal of Social Work, 51*(1), 114-131. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcaa141>
- Itzhaki-Braun, Y., Feldman, G., Frankenburg, R., Karassik, D., & Schreiber, K. (2022). Governmental and non-governmental community practice: What's the difference? *The British Journal of Social Work, 52*(2), 1021-1037. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcab079>
- Jencks, C., & Mayer, S. (1990). The social consequences of growing up in a poor neighborhood. In L. Lynn & M. McGeary (Eds.), *Inner-city poverty in the United States* (pp. 86-111). National Academies Press. <https://doi.org/10.17226/1539>
- Kane, E. W. (2018) The neoliberal baseline? A community-based exploration of beliefs about poverty and social policy. *Journal of Poverty, 22*(1), 65-87. <https://doi.org/10.1080/10875549.2017.1348429>
- Levy, D., & Freiberg, S. (2022). Client perspectives regarding the effects of a community-centred programme aimed at reducing poverty and social exclusion. *The British Journal of Social Work, 52*(6), 3697-3720. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcac006>
- MacLeod, G. (2002). From urban entrepreneurialism to a "revanchist city"? On the spatial injustices of Glasgow's renaissance. *Antipode, 34*(3), 602-624. <https://doi.org/10.1111/1467-8330.00256>
- Madanipour, A. (2015). Social exclusion and space. In R. T. LeGates & F. Stout (Eds.), *The city reader*. Routledge.

- Manduca, R., & Sampson, R. J. (2019). Punishing and toxic neighborhood environments independently predict the intergenerational social mobility of black and white children. *PNAS Proceedings of the National Academy of Sciences*, *116*(16), 7772-7777. <https://doi.org/10.1073/pnas.1820464116>
- Meuser, M., & Nagel, U. (2009). The expert interview and changes in knowledge production. In A. Bogner, B. Littig, & W. Menz (Eds.), *Interviewing experts* (pp. 17-42). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230244276_2
- Padgett, D. K. (2016). *Qualitative methods in social work research* (3rd ed.). Sage.
- Park, R. E., & Burgess, E. W. (2019). *The city*. University of Chicago Press. (Original work published 1925)
- Popple, P., & Reid, P. N. (1999). A profession for the poor? A history of social work in the United States. In G. R. Lowe & P. N. Reid (Eds.), *The professionalization of poverty* (pp. 9-28). Transaction Publishers.
- Reisch, M. (2018). The year 1968: The turning point when US social work failed to turn. *Critical and Radical Social Work*, *6*(1), 7-20. <https://doi.org/10.1332/204986018X15199226335079>
- Rimke, H. (2020). Self-help, therapeutic industries, and neoliberalism. In D. Nehring, O. J. Madsen, E. Cabanas, C. Mills, & D. Kerrigan (Eds.), *The Routledge international handbook of global therapeutic cultures* (pp. 37-50). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429024764-5>
- Rothman, J. (1969). An analysis of goals and roles in community organization practice. In R. M. Kramer & H. Specht (Eds.), *Readings in community organization practice* (pp. 49-61). Prentice-Hall.
- Sampson, R. J. (2019). Neighbourhood effects and beyond: Explaining the paradoxes of inequality in the changing American metropolis. *Urban Studies*, *56*(1), 3-32. <https://doi.org/10.1177/0042098018795363>
- Schneiderhan, E. (2015). *The size of others' burdens: Barack Obama, Jane Addams, and the politics of helping others*. Stanford University Press. <https://doi.org/10.1515/9780804794954>
- Sharkey, P., & Faber, J. W. (2014). Where, when, why, and for whom do residential contexts matter? Moving away from the dichotomous understanding of neighborhood effects. *Annual Review of Sociology*, *40*, 559-579. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-071913-043350>
- Silver, J. (2019). Decaying infrastructures in the post-industrial city: An urban political ecology of the US pipeline crisis. *Environment and Planning E: Nature and Space*, *4*(3). <https://doi.org/10.1177/2514848619890513>
- Sites, W., Chaskin, R., & Parks, V. (2007). Reframing community practice for the 21st century: Multiple traditions, multiple challenges. *Journal of Urban Affairs*, *29*(5), 519-541. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9906.2007.00363.x>
- Stoeffler, S. W., & Joseph, R. (2020). Etiology of poverty: A critical evaluation of two major theories. *Journal of Sociology & Social Welfare*, *47*(1), 73-96.
- Strauss, A., & Corbin, J. M. (1990). *Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques*. Sage.
- Strier, R. (2013). Responding to the global economic crisis: Inclusive social work practice. *Social Work*, *58*(4), 344-353. <https://doi.org/10.1093/sw/swt040>
- Strier, R., & Bershting, O. (2016). Professional resistance in social work: Counterpractice assemblages. *Social Work*, *61*(2), 111-118. <https://doi.org/10.1093/sw/sww010>
- Strier, R., & Feldman, G. (2018). Reengineering social work's political passion: Policy practice and neo-liberalism. *The British Journal of Social Work*, *48*(3), 751-768. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcx064>
- Timor-Shlevin, S. (2021). The controlled arena of contested practices: Critical practice in Israel's state social services. *The British Journal of Social Work*, *51*(1), 279-296. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcaa059>

- Timor-Shlevin, S., Saar-Heiman, Y., & Krumer-Nevo, M. (2023). Poverty-aware programs in social service departments in Israel: A rapid evidence review of outcomes for service users and social work practice. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 20(1), 889. <https://doi.org/10.3390/ijerph20010889>
- Tufford, L., & Newman, P. (2012). Bracketing in qualitative research. *Qualitative Social Work*, 11(1), 80-96. <https://doi.org/10.1177/1473325010368316>
- United Nations (2021). *A UN framework for the immediate socio-economic response to COVID-19*. https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/un_framework_report_on_covid-19.pdf.
- van Kempen, E. T. (2002). 'Poverty pockets' and social exclusion: On the role of place in shaping social inequality. In P. Marcuse & R. van Kempen (Eds.), *Of states and cities* (pp. 240-257). Oxford University Press.
- Wacquant, L. (2008). *Urban outcasts: A comparative sociology of advanced marginality*. Polity.
- Wacquant, L. (2016). Revisiting territories of relegation: Class, ethnicity and state in the making of advanced marginality. *Urban Studies*, 53(6), 1077-1088. <https://doi.org/10.1177/0042098015613259>
- Weil, M., & Reisch, M. (Eds.). (2005). *The handbook of community practice*. Sage.
- Weiss-Gal, I., Gal, J., Schwartz-Tayri, T., Gewirtz-Meydan, A. & Sommerfeld, D. (2020). Social workers' policy practice in Israel: Internal, indirect, informal and role contingent. *European Journal of Social Work*, 23(2), 203-214. <https://doi.org/10.1080/13691457.2018.1499614>
- Williams, C. (Ed.). (2016). *Social work and the city: Urban themes in 21st-century social work*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-51623-7>